

ДЕОБЕ

Добрица Ћосић

Copyright © 1961, Ана Ђосић Вукић
Copyright © овог издања 2017, ЛАГУНА

Последњем болу брајџа Радослава

© Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Садржај

Прва књига	9
Друга књига	333
Трећа књига	577
<i>Уз ово издање . . . . .</i>	<i>827</i>
Из Дневника „Деоба“	829
О њисцу	837

ПРВА КЊИГА

НЕДОУМИЦА

Када ћу, осуђен, да се нагнем и погурим над празном свеском, над толиким празним свескама које треба испунити некаквим смислом, у овом времену које ће морати да се памти и по несвршеним пословима? Годинама узмичем и бежим, увек лицем окренут тихом поразу. Докле ћу да варам то морање?

Да ли је човечно да подсећам на заборављено и на оно што се жели заборавити? Да ли је зрно мрака и у сваком зрну сунца? Није ли узалудно, и данас увредљиво, да вичем себи, другима: Лева руко, чувај се! Десна, твоја сестра, држи нож!

У несаници и овоме мом невиду чујем танко и бистро Анино дисање. По сну јој не гази страх, памћење јој је невино. Хоћу да осетим мирис те невиности, па дуго стојим и над том ненаписаном свеском. Сви смо то били. И убице су биле деца, и њихово дисање је мирисало на млеко и сапун. Никад и нико није знао чије ће све грло морати да загрли нож. Никад и нико није знао чије ће све руке, што су у почетку више украс но смисао, чврсто да стегну држак сечива. Расту ли и данас деца да и њима, људима, последњи дах клизне низ комад клепаног гвожђа и челика?

Не знам, и знам: овај тренутак је ничији. Између ноћи и дана, клонућа и наде. Ту зида нема. Могу ли преко брисаног простора свитања неокрњено да пренесем своје памћење?

Јер и ако дође дан, била је ноћ, права, истинска, с несаницом: човек сâм и страх. Можда други људи нису такви. Можда је већини рат већ сада само трњак у завичају успомена. Хоћу ли издати љубав, смалаксати надање ако будем говорио о толиком човековом поразу и о нашем клању? Колеbam се да расађујем ово памћење, а ноћ се већ осипа, дотрајала је, задимио се млад дан, а ја опет немам снаге да кидишем на себе.

Знам: постоје Срби који мисле српски, и Французи који мисле француски, и постоје полицајци који живе да би казнили за сваки неспокој, и постоје људи који неће да читају о ужасима, и постоје жене који не могу да виде крв, чак ни кокошију. И знам: мајке су плакале, и плачу, једнако очајне за децом убицама и за децом убијеном; пријатељи су изгубили пријатеље, свеједно да ли су били каме или вратови за каме; жене су изневерене у чекањима, свеједно где су нестали они које су оне чекале. Песници су често имали великих речи за злочинце и издајнике. Ниједно проклетство није неопозиво. Али ми живи још увек мислимо, сећамо се, сањамо. Снови су ми страхом загађени, а сунце често замућено, по цветовима је сукрвица, јер и толико година после рата ја сањам четнике. Никад да зажалим што сан дуже не траје. Увече не подижем јастук да проверим није ли случајно кама под њим. Знам да није. И знам да је много ножева вешто и хитро заривено у мој врат. Морам да признам: човек сам и нож.

Испод прозора моје собе слушам грају деце која иду у школу. Погледам их, не могу а да не мислим: и ми смо били деца, иако смо, још с букварима, због гуњева и чакшира више личили на старце.

Рођени смо у Прерову Николине Србијице, која није сва Србија. Рођени смо поред реке што извире у шумама сунчевог заласка и месечевог уштапа, па се брзне кроз шљиваре, пијући њихову боју и отров, онда застајкује поред винограда и баца сунце у чокоће, па затим пијано и лено, та река гладница, рије по хлебу наших њива и, угојена кукурузом, тихо се здружује са имењакињом од југа за поход на равнице према Дунаву. На обали те реке, која има своје вирове и своје плићаке, стицали смо и храброст и страх. Исте њивице храниле су нашу снагу и нашу

немоћ. Река нам је јела њиве и матицом померала међе; сваког пролећа са тополом листала је и неправда. За ту земљину правду и неправду очеви су нам се боли вилама, секли секирама, а мајке мотикама. Код нас је небо дугуљасто, и чим смо пробауљали и ми смо, поучени од старијих, дуго гледали у њега. Једним путем, ретко, одлазили смо увек рано у Паланку и у сутон се враћали, свагда тужнији. Слутили смо: свет је сувише велики за нас, пешаке. Све до азбуке, само снагом песница и хитрином ногу задобијали смо поштовање један другог. Али пре азбуке, поред плотова, у јарцима испод брестова и дудова, мешајући се с прасићима, почеле су, заједно с нама, да расту завист и охолост. Јер многи од нас нису имали краве; многим шајкаче нису биле по мери, наслеђене од старије браће, понекад и од очева; многи су за Светог Саву и Преображење, славу манастира преровског, обували туђе опанке од свињске коже; неки су се замочили у модрим пртеним панталонама, а неки пре таблице понеше копоране од лесковачког шајака. Одвећ брзо, и у свему, почесмо да се разликујемо, онако како су се у пољу поред Мораве разликовале наше њиве, и, на коси где дедови и очеви покрчише манастирску шуму, наши виногради. Да будем савестан: учитељеве тројке и петице најмање су нас одвајале, а ја се никако не сећам суза на она четири Видовдана. Њих тројица што одоше да седе у скамијама у Паланци не посадише завист у нама. Одоше, чинило нам се тада, заувек од нас. Њихови качкетићи, ма колико да су изазовни били међу нашим шајкачама, не такоше нашу мржњу. Иако су у Прерово долазили за празнике и кад зри јечам, остајући док бостану не прође време и дренак не баца шарак, знали смо, и ћутали смо, и ми што остадосмо и они што одоше, да више нисмо исто. Али оне јесени кад они одоше, очеви нам на старе мотике, земљом изједене, ударише дуге јасенове држаље. Кад их стискосмо својим малим длановима и погурисмо уска плећа над њима и грудвама, замислили смо се, само за тренутак: више нисмо деца, копачи смо, људи смо. И само за час промину туга, осмеђи нам и поглед и душу. Већ увече, као млади ратници ранама, хвалили смо се распуклим жуљевима. Тако ми, поред реке, продужисмо

брже да растемо у надничаре и газде, љуто дретвећи и знојећи преровску земљу.

У то време нисмо слутили да ћемо једне ноћи мотике замени-ти карабинима и ножевима, мада још од раног пролећа наш свет око Мораве с дугуљастим небом постаде жива шкољка страха. У Прерово се вратише они за које смо мислили да су заувек отишли, а одоше војни обвезници, погурени од брига, флаша ракије, вина и печених петлова. Само кратко с дедама домаћиновали смо ми, кријући жито и маст, једва се тискајући кроз уздахе жена, љути, а распевани у псовци. Те недеље сви смо гледали у небо што јекну пробуржано летом три авиона; знали смо да су немачки. Неки попадаше уз плотове, а неки остадоше само зањихани. А и једни и други добро смо знали да то тутњи у слабинама Паланке и да јој прште ребра. Не знам зашто али сви смо помислили: готово је. Не само с Краљевином Југославијом, војском, слободом. Од тога дана сви смо били будни. Војници су се враћали без пушака, али са чутурицама, порцијама, ћебадима и другим државним стварима, кад Немци у зору, пуцајући, прођоше на тенковима кроз Прерово. Прођоше, али оставише нешто за собом, нешто незнано, тајновито, у сваком дрвету, у свакој грудви земље, у петловом кукурику, у мотикама, плотовима, у гуњевима и очима, свим, и крављим, оставише нешто због чега се шапатам изговарала и наша преровска псовка.

Не потраја дуго и ми, вршњаци, почесмо да се разликујемо, најпре по гласу и шапату, онда по вери и снази. С нама заједно и наши очеви и преровски старци, од којих слушамо споре и тихе приче о Аћиму Катићу и његовим бунама. У Прерову, и са обе стране реке, и тамо горе у Планини, започе велико врење, велико окуљање и деоба људи. Не одједном, и не коначна. Онда својски, преровски, тежачки прионусмо по њивама, виноградима и шумама да садимо смрт Немцима и њиховима. И себи, узајамно, богато. А најпре смо свађу започели око времена. „Време је да се дижемо и усправљамо!“, викали смо ми, а они су шапутали: „Још није време, чекајмо и чувајмо главе.“ Нисмо се дуго ценкали, јер ми Преровци, сем Ђорђа Катића, већ давно покојног, трговачког

искуства нисмо имали. Нама који смо се дизали и усправљали, загледани у даљине, црвена звезда са српом и чекићем постаде знак. А они, погнути и натраг окренути, понеше шубаре на које прикачише краљевски грб с мртвачком главом. Пустише да им дуге косе и браде покажу жалост за слободом, страх и муче-ништво, на рукавима чоханих антерија белим свиленим концем извезоше „Слобода или смрт“, па исковаше каме и урезаше на њих и кундаке слово „З“. Хармоникаши им испеваше песму: „Дрма нам се, тресе нам се шубара и цвеће, убићемо, заклаћемо ко за краља неће...“ По Прерову и обалама реке започе клање. Више се нисмо делили на охولة и зависне, на газде и надничаре; више нисмо били ни другови, ни пријатељи, ни рођаци, ни земљаци. Ни Срби. Постојали су само они који кољу и они који су за клање, само каме и вратови. Три године несаница је боравила у Прерову, река је сваке ноћи вукла на дно непливаче пресечених гркљана, а убице су се тетурале по кукурузима, спотицале о чокоће и међаше, враћајући се пред зору у кафану – штаб. Будни преровски вратови слушали су хармонику и пре њиховог одласка, и после.

Нису ли се узалуд погурила под школским торбама и, журећи у школу, савила вратове ова деца што се смеју гласно под мојим прозором, овога јутра кад се и ја узалудно нагињем над празном свеском? Јер и ми смо ишли у школу, слично смо се смејали и сличним надимцима довикивали. О томе страху у себи морам да говорим, о својим загађеним сновима, иако смо победили Немце, четнике и све друге „узнемце“, иако је десет година откако у Прерову, око реке и на Планини, пуцају само ловачке пушке, каме више не носе ни најљуће убојице, а браде само попови и ретки старци, сасвим нарочите нарави.

Десет година је прошло, а ја се још ниједном нисам окупао у Морави, с брзацима и вировима зеленијим од детелине. Знам: дотаћи ће ме белуци по којима су бауљали непливачи с пресече-ним гркљанима. Некад кад сам скакао са обале у слабине матици, волео сам да викнем; сада, бојим се да бих јаукнуо. Па другима шапнем помало стидљиво: јесам рођен на обали реке, али не умем да пливам.

Волим у заранке да лутам пољем, преко њива и винограда, да мислим само о усевима, гаталачки забринут, као некада мој покојни деда празником рано ујутру. Ниједном не одох у такву шетњу откад с Планине с пушком сићох у град. Бојим се: видећу чичак и сетићу се Мише, дечака који је, лутајући пијацом и сањајући о бициклу што му га обећаше четници, бацао чичак на људе код којих је видео паре или сат – обележавајући их за клање.

У Прерово одлазим само кад морам, и заноћим једино кад морам. Јер ноћу лају пси, лају исто као пре десет година. Сви сокаци, сви кукурузи, све чокоће, сви жбунови били су заседе.

Волим ларму музике, али кад на радију чујем хармонику, брзо мењам станицу. Јесам Преровац, али мрзим хармонику.

Кад сретнем погуреног и снуженог сељака, не могу а да не помислим: присилно мобилисан. И сетим се оног отегнутог, помиреног: Морално сам натеран у четничке редове.

Памћење је моја казна. Треба да причам да бих заборавио, да не заборавимо, да подсетим живе: пред спавање, и кад сте слаби, и кад вас је страх, и кад сумњате, и кад сте најрадоснији, и кад сте загрцнути надом, и кад желите да грлите жену, и кад она вас грли, опомињем вас, и поражене и победнике, савесно пропи- пајте своја грла и увек незаштићене вратове. Ако ножеви нису у њима, загледајте руке: можда су у вашим шакама. Одбрана није, ни доказ, такође, ако само тврдите: Ми смо добри људи, ми никад не можемо постати убице, ми живимо у двадесетом веку, ми смо човечни, ми смо цивилизовани... И они су слично тврдили, не само пре четрдесет прве, сетите се! И они који данас по свету кољу, исто тврде, чујете ли их? Зар су нас једном обманули, зар смо једном обманули?

Дрхтав и блед, стотинама ноћи, годинама понављам једно питање: Ви Преровци, ви окорекци, ви Планинци, моји вршња- ци, очеви мојих вршњака, браћо, земљаци, како сте могли, како сте умели да својим Преровцима, својим земљацима, својој браћи по небу дугуљастом, по реци најсрпскијој, по мотици и кукурузу, по жутој проји и вину од рскавца, како сте могли и умели хитро да заривате каме у вратове и да на подгрлима правите фине, румене, вретенасте ране?

Ваше кости су давно сиве и – оне ћуте. То би требало да значи: мртви сте. Али срећемо се у сновима. Срећемо се свуда. Чујем вас. Сваког јутра новине говоре о вама, о убијању, о рату. Много вас је по свету. Оштрите ножеве. И радите ножевима свуда где се слобода усправља. Ко сте, шта сте ви? Шта сте наумили?

Свиће. Мада је небо ведро, и овим даном вући ћу исте облаке, исти неодговор:

Хоћу ли имати моћи да видим истину, и ону коју ће видети наши потомци, више својим животом но у књигама?

Да ли онај који је четништво гледао само зеницом суженом за нишан има око за истину иза барикаде?

Може ли онај коме је савест била да буде противник – сада да буде сведок, судија?

(1955)

ОТКРИЋЕ

Страх је у свему:

у шумама и небу, једнако подмуклим, у сваком изласку и заласку сунца, у Морави што једе њиве и људе и води пут ка истоку, Азији, и пружа га западу, Европи. Њим кроз Србију пролазе само ратови, у оба правца само смрт; смрт под свакојаким знамењем. Страх од шума, неба, Мораве, пута, страх од дана и ноћи, синови наслеђују од очева; страх је у крви, очима, рукама, у смеху и песми; страх је и љубав, и мржња; он је неизмерно, прастаро богатство. У свачијем животу и увек: у почетку свега јесте страх.

Сељаци беже у село, ћутке, са стоком и алатом, остављајући за собом посечену траву на бојиштима хлеба; беже поражени сазнањем да су умор и зној узалудни, без иједне наде, погурени више но икад. Куће не нуде никакву безбедност, знају то, али је у њима скупљено и нагомилано највише муке; у кући је све памћење. На праговима, у вратима, дуго стоје, ипак. Тако је суђено и досуђено заувек, тако мора бити: да се буде ту, вољом, очајањем, инатом. Ако би се бежало из села, из својих дворишта, из кућа, признала би се кривица и саучесништво за толику пуцњаву у заранцима на коси. Ако ватра прождере куће, због чега би се даље грбавило, жеднело и гладнело. Жене ионако немају куда, јер ако људима може да припада и земља, женама је само кућа и казна и спас.

Тада се стамнило и небо, још гушће шуме, и још гушће страх што расте најбрже од свега; од њега нема ни заклона ни скровишта. Људи не стоје, ни жене, ни деца, врте се у виру кућа, у виру дворишта, неми и немоћни, дишући страх као рибе воду. Страх је у плотовима, зидовима, дрвећу и сећању; не гледају у небо, јер знају да би их оно само подсећало на то да се нема куд, свеједно што је одавно тихо, што је са сунцем нестало митраљеза и бомби. Гледају на пут и шљиваре, а мрак стално долази у колонама, у гомилама, прескаче плотове, виси на вратницама, некакав давни, остарели мрак, из свих ноћи у којима се човек уплашио, задрхтао, јаукнуо. Тај страх се родио с првим сељацима, и пре њих. Зато ћуте.

Тама постаје једрија а претња свечанија, па тиме опчињени људи више ни своја срца не чују, крећући се све спорије и спорије. Онда на прстима. Између звекета ланца на псу и старачког кашља. Између уздисаја. По пригушеном жубору реке која протиче средином села, жубором реке у својим жилама. Том реком, њеним жубором, доћи ће Немци. Главе се искрећу и уста су отворена: жубор опија, трује, он ће бити и после њих. Увек. У њему се разбијају свирке хармоника и фрула. И свадбе, крштења, славе. Све се брзо и лако заборавља, јер ова стрепња не подноси таква сећања, не трпи ни псовке.

Ако неко вечера, то су само деца, она најмлађа, гладна и рођења. А ако неко од старијих у Трнави вечера, то је само инат страху, покушај тихе освете животу и целом свету, у мраку, неизведене до краја, јер кашике су опасно гласне, а жвакање се чује и изван села. И цигарете се пале и пуше скривене у шапи, као у заседи; ове ноћи у Трнави нема лампи. Светлост би могла бити једино у очима, да људи нису сами. Без комшија и пријатеља. Опкољени самоћом између муклих пуцњава, расутих низ Мораву.

Али се многи и себе уплашише, свог стајања уз плот, уз дирек, дуд, шљиву. Уплашише се неке своје изненадне величине, те будности у ноћном и полицијском часу, па се, коштуњави неспавачи, згрчише да буду што мањи, и поребарке се ужлебише у пртене сламарице по ниским собама, под орасима и по вајатима, ноћас

богати и пребогати за све плотове и међе, иако су им губери увек кратки. У млакој тами бдију мршаве цеванице и смоничави табани. Многи старци легоше на степенице, с прагом у узглављу. Да боље чују, зауставе опасност, да тек преко њихових глава она закорачи у кућу. Ти копачки и косачки умори не траже спас у сну; ћуте широко отворених очију, згранути слутњом да одједном може све да се изгуби, и ничим спречи. Забринуте, и руке мирују као алати под стрехама, руке скореле од земље, зноја и сока трава; оне су ноћас непотребне за све сем за узглавља; оне никог не милују. Чак ни мајчине. Ниједан мушкарац жени не нуди снагу, свеједно што уз прозоре танко мирише слез. Не осећају га, ни влагу окопаних башта, ни кисео задах траве што је остала иза мотика да труне у пољу и тами. Никад тако гласно нису људи дисали као ове ноћи. Чини се: Немци скачу с тараба, прескачу јарке, подмукло опкољавање никако да се оконча ове ноћи: то капљу презреле шљиве. Старци верују: шљиве су очајније од људи.

Ипак, било би сасвим тихо да не заплака дете негде усред села; сви га чују. Плач истка додире и везе међу људима, многима одједном би лакше; живот залепрша у тами као запаљена застава; њен пламен посвећује и подмлађује бол, и он постаје бол за све и страх за све. Тај плач је ноћас и охрабрење; он ослободи снагу за кашаљ, гласнији шапат и промену положаја у постељи; тај плач је заклон и заштита слободе и права људи да један другоме посведоче своје присуство и постојање. Али дете ућута, и на село леже још злослутнија тишина.

Око поноћи страх се у људима згрудва у умор без памћења, па многи заборавише на заранке, пуцњаву и шуму. Започе предавање спасоносној обмани: сан уклони претњу да људи и жене расту ка врху ноћи, ка земљи. На неколико тренутака само, пред свитање, задремаше и потоци.

Онда птице прхнуше из шумарака и забрана, а село оста доле, стегнуто косама, везано речицом без обала, оковано њивама и виноградима, заувек. Птице просипају страх високо над крововима и оцацима, развејавају се по предзорју, уплашене и од звезда,

са свих страна муте висину ситном сулудошћу и меко падају у шљиваре и врзине.

Петлови истржу главе из сна, с коначишта на старим јабукама, отварају очи: неколико звезда смањи се и одмаче у стрму даљину; петлови заривају нокте дубље у кору, хоће да кукурикну, али им се кљунови распукну и остају празни. Кокошке, савијених вратова, опуштају се и падају као јабуке у таму гушћу и дубљу на сувој гажевини.

Пси, синоћ непотребно заћутали за један трнавски несан, гледају вратнице нагнуте ка праговима, загледају се у плотове, што и трули сведоче мојину, па угризају своју уморену љутњу, али се ни то не чује.

Не чује се ни роса што силази низ петељке и дрхтури пред једини и последњи пад, свеједно што се трава издужује да јој подметне своју сада смећу танушност.

Људи и жене отварају очи да би видели још увек видљив страх, присутан у свему, надолazeћи. Прсти би хтели да се скупе у песнице, не за отпор и не из мржње. Тело се безболно расушује, разваљује и подаје безумљу немоћи, чак и да се дише. Али заболи све: плот, орах, врата, пртена сламарица, мутњикаво небо; боли све што стаје у очи; боли толико да пресахне снага и за реч и за покрет. Нико не зна ни кад је започео ни када се свршио удар те готово потпуне обамрлости.

Најпре се старице лако откидају из презрелих лежаја и дрхтурећи, млаке, иду према плотовима, расипајући стврђлим табанима одавно никоме потребну топлину. Понека се загледа у небо, неке на косу и шуму више села где је синоћ кратко и густо пуцало. Све гледају навише; и људи у гаћама, који им једва и ћутке прилазе и брзо се одмичу, јер плотови не могу да их заштите. Стоје пригњечени животом и земљом; више нису сами. То као да личи на спас. Гледају се. Машу рукама. Окрећу се, гледају, машу рукама опет. Глувонемо. Не може никако да се изговори та реч и осуде и избављења. Шта ће бити с муком, не само њиховом, и не само за њих. Шире руке, млатарају бешумно.

Око њих и над њима тишина се мршти, мрешка, лелуја; онда се нарогуши, затегне, па закрцка и задими: погасише се звезде. У

врховима брестова брзо се избистри; бистрина силази низ гране и стабла, пере плотове, а трескот постаје сив око њих усправних и погурених, сада и од кајања.

Зашто синоћ нису побегли, зашто, из села и оставили све, зашто, сем стоке и деце. Све се види, зашто. Па где су. Не може више да се чека. Зашто се још не виде, зашто не долазе. Не могу да ћуте, гуше се. Само машу рукама.

Лају. Залајавају. Са свих страна лају. То није истина. Како ово лају. Наши пси не лају овако. Јесте, лају. Мислиш, они пси. Пси.

Иза кошуља скорелих од зноја не чују галаму јер виде њих. Олакшање и очај једно су сада. Сви их истовремено виде како погнути, набодени на кундаке и густе, иду сасвим полако. Да најпре саставе круг. Не иду. Вуку их пси. Потрчују за псима. Као сасвим невољно. Људи и старице, ту где су се затекли, истежу се, у грчу ружно зинули, распукли, отворени да их пропусте кроз себе, нечим обешени за небо, док им се руке клате, шупље и тешке. Неки смогоше снаге да прошапућу:

Немци.

Они долазе споро, погнути, брда се примичу, шуме их потискују наниже, у винограде, у њиве, у детелишта, ка њима, још увек голошакима и немима. Глувонемима. Огромнима.

Можда неће са свих страна.

Лају. Залајавају пси. Главе се трзају. Немоћ се заталаса од прагова до плотова, па селом, немоћ боса и голуждрава, задахтана од вечитог бежања. Слаби и празних руку беже увек наниже, речици. Само, она је плитка, без обала, а људи крупни, виде се са свих страна, као Планина. Опет назад и опет беже. Још увек глувонемима, безгласни, размахани, раскидани својом немом престрављеношћу.

А они опкољавају. Све су гушћи и ближи. Пси шене уз плотове. Пси заскачу шљиве.

Из првих врзина око села полећу косови, ослепљени циком ударају у крошње јабука, падају на стара сена, и опет полећу, ниско, све ниже. Под цокулама закукаше први плотови.

Стање је ратно, можда војска вежба, она иде право на све што јој се испречи, војска гази и воду и долове, и виноград и расад,

али зашто иду са свих страна, зашто не пуцају. Неиздржива је ова тишина, луди се од ње, од заурлавања паса. Па псујте бар.

Људи и жене муте свитање, пресецају празна дворишта, све је голо и мало, земља толико мала да ни очи не могу да се скрију, ниједна нада, ниједно сећање, све се види, а мора се некуд, изван њиховог ока и тог круга око села, око кућа, око гуше коју стежу, не може се дисати од тог нераскидивог ланца, не може да се закука од бесног залавања под стеном неба, наваљеном на кровове и дрвеће.

Онда меци буше тишину, зелено воће, лишће, вратнице; неки се смирују скривени иза зидова кућа и стаја, неки остају у поразбијаним ћерамидама, хладећи се, мртви. А пси скачу на бегунце.

Постеље с модрим и белим сламарицама, распорене и одједном хладњикаве, изрињују страх; он се расу по двориштима, воћњацима и путевима, храпав и пискав у незнању, па куће зинуше све одједном, задављене бежањем, јер небеска стреха не гори, ипак; врата јече и не престају да се клате. Око људи и за њима луде живина и мачке.

Треба имати нешто са собом, нешто своје изнети, спасти, бар тај једини порцелански тањир, бар саборске чарапе, дечју кошуљицу, фотографију из кадра, гипсано псетанце с прозора, бар чађаву свињску главу, остатак пастрме, виноградарску прскалицу, тапије од имања, где су тапије од имања, треба све изнети, све понети, а не зна се шта, јер се гази у цику деце до појаса, главе ударају у зидове, у наћве, у диреке, шаке су пуне косе, стравично смо богати сад сви, а руке су нам кратке, руке су нам слабе, да се излуди: куће не могу да стану под мишку, ни амбари, ни бачваре, стоку спасавај, стока је живот, она муче, блеји и њиска, тако је затегла ужад и ланце од пуцњаве да не може да се одвеже, па је туку песницама по брњицама и очима, али треба најпре чељад спасавати, живот најголији, кад се ништа друго не може, ништа.

Они, Немци, зелени а неми, говоре само кажипрстима на окидачима, с кундацима неодвојиво срасли, и споро, корак по корак за својим псима, заједно с њима, заривају се у село, у шљиваре, у сењаке, у сулуда и кратка бежања, да ништа не промакне, да се

све похвата. На оне који не мирују, ту где су се затекли у недељу и свануће, пуштају псе, смирују их метком, полажу на земљу; она је њихова ионако и увек сељачка, од Адама; оне који се понадају да је страх бржи од једног метка, стижу рафалом. Муницију не штете, има је много више него народа у гуњевима и шајкачама. И жене, рађају бунтовнике и хране партизане. И децу, расту да наследе очеве, курири су, извидници. И краве, хране их. И коње, поносе се њима. И овце, одевају их. И петлове, рано их буде. И псе, јављају им да беже. И воће, ако није узрело. Све.

Где сакрити децу, бар ово мушко, под кревет, под сламарицу, видеће, на таван, попеће се, у сено, никако, запалиће, у кацу, пуцаће, у ђубриште, тако је, не, бошће бајонетом, о Боже, о крвниче, најкрвавији, шта смо ти скривили, шта смо толико згрешили. Сина ти нисмо разапели, нити смо ти пишали у браду. Јесте, псујемо свеце, псујемо их као и жене, као и себе што псујемо. Јесте, радимо на празнике, па морамо, полипсали бисмо да не радимо. Постимо православне постове, и неправославне, увек постимо, и у цркву идемо кад год имамо времена, Боже, зар те стварно нема. Није могуће да те нема. Како може да те нема. Свим властима се одазивамо колико год смо могућни, добровољни смо мученици, и одувек свачије дугове плаћамо, па како да се сачува једно дисање, само оно, голо дисање.

Мора да се сачува, не за радост, но за муку да се сачува, мора, за смрт мора, другу и друкчију, мора, али свануло је и види се лепо, а они долазе са свих страна, не може се у поље и шуму, кртице нисмо, птице нисмо, винске мушице нисмо, видели би нас опет, небо је толико голо. Људи јесмо, мора се кукати.

То жене још могу, само то подсећа на освету, и отпор, зато оружје повисује и удебљава глас. И пси. Неки не схватају, стоје и гледају суву печурку на бресту, остарело тоцило, истрошен каменни степенник. Један хоће, а не зна зашто, и сад да ради оно што и сваког јутра: узима канту с водом и полива купус иза куће. Деци се чини да сањају страшну игру и нечувен лов. Дечацни низ конопац силазе у бунаре, огледну се у огледалцу воде, уплаше себе, утопиће се, не, овде су сами, тамно је, не могу да буду сами сада,

не могу да не виде шта ће бити са осталима, па загребу навише, ка светлости, ка плавој чистини неба што омамљује висином, личи на спас. Дечаци се пужу уз дрвеће, у гране и лишће да се скрију, у пупољак, у мрежу паука. Неће ваљда свако дрво и гранчицу да загледају, њихови пси се ваљда не пужу уз дрвеће. Дете зарива лице у мајчина недра, ту га неће видети, дубље, дубље у месо. Дете се клупча око очевих ногу, лута рукама око његових колена и грли их, а он се шакама хвата за косу, кратко, шта може: псовка би сад била исто што и осмех, па се сагиње, зарива нокте у земљу, она се проклетнички стврдла, сковала, неће живе.

Сине, чујеш ли, немам те где.

Ни комунистичке летке младићи немају где да сакрију, па их пале, а они споро горе, гасе се, раздувавају их, чуче иза шимшира, иза торова, видеће Немци да је хартија горела, газе је, играју, клецавих колена.

Ех, луда главо, зашто нисам послушао Душана Катића кад ме звао у одред. А ја обећао: чим жито овршем и још сто метака набавим. Умри сад, умри као овца.

Где ћу војну књижицу. Ако је исцепам, где да је бацим. Како да је исцепам.

А краљеву слику. Нисам крив, сви смо то куповали, имали, и Хитлер је краљ, сви имају краљеве.

Књига. Због књиге глава пада. Где је књига коју је дете за одлично учење добило.

Али ја сам чист сељак, комунисте не волим, и увек сам био против њих, а Немци су паметни људи, имају спискове свих сумњивих. Жене, не лудујте, у кућу се увуците, послујте, радите нешто, да вам глас нисам чуо.

Човек седа на праг, вади дрвену кутију, хоће да завије цигару, он је на свом прагу, неће ништа да види, ништа га се не тиче, неће да чује, ни комшију.

Љута, шнапс, осам година стара, војници, господине официре, хоћете ли ракију. Српска. Шнапс, у свету је нема боље. Шнапс.

Немац пушком разби литрењак, сељак се осмехну, па одједном унакази лице, јер га кундак удари у ребра, мокрих ногавица

саже се и узне грлић разбијеног литрењака, гледа Немца: не зна чиме сад да га понуди.

Нема се где, суђено нам је тако, ако мора да се умре, онда мора: укућани, децо, снахо, дођите око мене, ја ћу за све да одговорам, ви само ћутите. Млађи сте, само ћутите.

Многи беже, чују и ништа не чују; преко плотова и други беже, крију се, откривају, где год се скрију откривени су; од пушака и митраљеза ломи се небо, чисто, без ветра. Густа висина. Скло-ниште једино за звезде. Људима припада земља, тврда, јулска, ни сечиво мотике у њу да се скрије; дечаци прострељени у врховима дрвећа падају с грана тупо, као презреле дуње. Онда ту, на томе само телом освојеном комадићу земље, мирују и ћуте, а пси их њуше и прескачу. Мирују и ћуте и људи и жене што су у трку окитили плотове. Многи прагове. Неки уз плугове или са секирама. Да буду оно што су одувек били.

Нису сви храбри, као што нису ни плашљиви сви ови што гологлави и убеђени да се нема куд стоје пободени међу децом и женама.

Ако смо нешто криви, онда смо криви што смо људи, и сељаци, и што смо живи. Зато стрељајте, имате право, имате све.

Синови, кажите им: добро јутро, схватиће да нисмо зверке.

Од митраљеза се не чује поздрав.

Мене убијте, и жену ми, нас пунолетне, ако. Али децу.

И ја сам против комуниста, доле комунисти. Дајте ми пушку да их гоним с вама. Не треба ми ни пушка, секиру имам. Будак.

Па зар ми против вас, ви сте сила, а Хитлер је, свака му част, живео вам, узмите све, даћу, јесте ли гладни, уморни сте, јадници, а рат је, знам ја шта је рат и шта је војска.

Их, што су вам леви пси. Што ти је сила и велики народ. И пси су им велики. А ови наши српски цукци, да умреш од стида. Господине официре, гладни су вам пси, а ми имамо млад и несан кајмак.

Људи у шлемовима и кратким чизмама не разумеју српски, а молбе се више плаше но псовке ових што стоје, још више оних што беже, заћуталих опет више од оних што кукају и псују, па

пуцају, престрављено пуцају: у бабу, оцак, шимшир, гуњ обешен о дирек, поцепану шајкачу палу уз плот; споро, једва се крећу, крути су, несавитљиви, пуцају, и непогођене псима сатерују у гомилице, да буду што мање, толико мале да се могу нагазити, као маче, згазити, као лист.

Нико није видео кад се из шуме подигло сунце, непотребно људима. Сад је пут шарен од сунца и лишћа; путеви се шарене од њих који, збијени у гомилице, пред пушкама и псима, иду ка цркви, са свих страна ка цркви.

Куда, недеља је, у Немачку, зашто сви у ропство. Митраљеви избушили, нагрдили, смрскили то сунце што се запаљено суља у чисто и празно небо, и капље, цури, пљушти по лицима, недри-ма, леђима, мокро, топло, отужно; стидно је, ипак, што се види: многи су и сад онакви какви су у постељи били. Загрцнути су густом белином, усијаном, стидом што су живи, кајањем што су људи па још могу да иду и ћуте, а не смеју и не могу да прескачу мртве на коловозу, па их газе, боси, меко, млитаво; жена изненада врисне и оглуви од пустоши што је запаљена остала у њој испод ишчупаног гласа. Ситно корачају, гледају навише: по јарцима, уз плотове и вратнице мирују они, кажњени, што нису могли да сачекају и у реду, са остатком породице и комшијама, пођу ка цркви, хришћани смо. И они што су рекли: ја од куће нећу, можете ме овде, па су или сели на праг, или се ослонили на зид да још једном осете своје, и погледали виноград на коси: за кога сам те окопао и опрскао. Метак нису дуго чекали. Они, и ови по јарцима на оголелим жилама брестова, опомињу збијене у гомилице који ходају све спорије и све мекше, све нечујније, јер су боси: мора да се корача пред псима, шлемовима и пушкама, свеједно куда и свеједно докле. Док ноге носе. Криве се, њишу, погурени, неки шарени од крви по лицу, по рукама обележени својима, мртвима. Брда се узгубала, поље се дими, дрвеће је искошено и смрвљено небом и сунчевим пљуском; све се нагнуло, у свим правцима, и судара се, немо, и та тешка срца, обична, похватана. У непокошеној ливади, пред црквом, одједном се код многих јавља олакшање; похватани се окрећу селу, доле ка

реткој пуцњави и муклом залајавању; људи се згледају у великој светлости која је припалила и небо, и шуме, и њиве; људи долазе себи у тој огромној светлости јутра: и нада се оказује у дисању, у очима, па журе ка цркви у сенци пет старих храстова.

Пред ниским вратима цркве старац стаде, издвоји се из гомиле.

Бос и у гаћама да уђем у свето место. Никако нећу. Ја сам хришћанин и душа ми је крштена.

Немац се јаче прислони уз кундак, зачуђено гледа старца; с прекором и љутњом старца гледају и комшије.

Ја ти познајем оца, младићу. У прошлом рату четири године сретао сам се с њим. И видим, по свему си на њега, разлика може бити само у одећи и обући. Деде, обави свој посао.

Женама жао што га Немац не разуме, нема злобе у његовом гласу, ни љутње у спором молитвеном паду: челом меко дотаче камен у темељу, и бос, у распараним гаћама, остаде уз врата, једва приметно окрвављених рукава.

Старчев протест не измамљује сажаљење, и што је узалудан, и што су очи за тренутак испуњене светлошћу јутра и ведрином. Та нада, светлост сунца над самом шумом, преко старца, преко прага, уђе у цркву, у таму, и сва лица одједном потамнеше. Похватани удишу мирис сагорелог воска, тамјана и старих икона; праствари мириси опијају и гасе последње јауке. Место је свето, црква је, постају смерни, свечани, а камени зидови обећавају сигурност, пуцњи и лавез у селу све су ређи, заурлавање паса се удаљује, запомагања замиру у високој и бистрој светлости лета и јутра над Трнавом, над земљом. Лица су сва иста, смеђа, спасена. Гледају се. Неми. Страсно се гледају. Загледају. Неверица је свирепа и огромна. Запрепашћење још веће.

Жив сам. Жив је. Живи смо.

Дрхтавица обузима људе, жене, децу. Дрхтавица ломи, слама, свија живе.

Зар је истина: дај ми руку, човече. Спасени смо.

Што ближе олтару, што дубље у таму, заклон је сигурнији; смирење постаје готово радост, и безмало једнака код свих. Љубе руке један другоме, љубе грубо омалтерисане зидове, камене

стубове. Камен љубе. Смерно и захвално. Радост нема ниједну реч, ниједан узвик. Ниједан велики покрет. Највећа и најстварнија радост: дише се, гледа, чује туђе дисање. Почине тихи плач. Плач смирења. Очаја. Очајничке радости.

Црква се стално пуни народом из светлости, из смрти и пуцњаве. Сунце наваљује на врата, захвата и део припрате, само похватани се спасавају, беже из светлости, тискају се у таму, свечани и избежумљени, и што су живи и што улазе у плач.

С крова и зидова цркве помакоше се сенке храстова, и млаз светлости кроз висок и узан прозор пробаци се у цркву, кос, блистав, густ, дотаче се другог зида, ивицом паде на полијелеј, засу га, запали и оста над главама косих, ка олтару занесених верника. Сноп светлости пренерази људе; главе се искрећу увис, према греди светлости што постаје претња, велика опомена ту пред олтаром. Гледају у светлост, у огњиште у полијелеју; кратка су и свирепа сећања на венчања, славе и крштења. Клонуло обузима, нико не би ни стопу даље, ни стопу ближе светлости која пресеца и дели цркву. Али од врата се тискају, стално придлазе, крцка иконостас, клате се кандила, иконе гребу зидове. У олтар неће, опиру се, гурају назад, немо шуште боса стопала по каменом поду цркве. Зинуше, треснуше олтарска врата, заплака дете.

Жено, напоље из олтара

Морала сам, хтедох да ми га удаве

Сукњо, не погани место на које до данашњег дана никад ниси ступила

Поломићу иконостас, не гурајте, где ћу с дететом

Напоље, жено, не љути Бога

Али не могу. Не могу никако.

Гура леђима, преосталим страхом. За њеним у наручју, охробрена, плачу деца.

Грешно је да она још стоји тамо, одмакните се, људи

Ја не могу да гледам женско у олтару

Исто нам је свима

Људи, не могу да изиђем, нека се одмах овде пакао отвори за мене

Нека дете остане у олтару, али ти изиђи

Женско дете

Онда не може. Напоље

Нисте људи. Пси сте.

Велико олакшање, многи га осећају: изговорене су прве речи у цркви, у таму, под претњом светлости. Ако су псовке и увреде, нека су и бесмислене, речи су; успостављени су односи, говори се, не ћути се. Постоји разлог да се нешто говори, да се не мисли, да се нешто ради, предузме, да се неком супротстави. Мушке руке пружају се у олтар, хватају жену за рамена и косу, суровије но дављеника, чупају је из олтара и заривају између ребара и шиљастих кукова у задахталу густу гомилу. Замуче њено дете, за њим и остала. Најснажнији и светињи најоданији старци раскречују се пред олтарским вратима да рукама и коленима спасу себе и остале од огрешења. Али у припрату надлазе други, накратко скривени па пронађени, и добротом Немаца живи још увек, па разочараном и осветничком снагом наваљују у дубину цркве, ка олтару. Олтар се брзо испуни, највише младићима.

Људи, не бојте се. Жене, мир

Ти верујеш

Сви верујемо

Верујем да смо спасени

У цркви смо, како да не верујемо

Хтели само да нас заплаше. Тврдим вам: да није било бежања и јурњава јутрос, људи не би ни метак опалили

Јесте, зато су и довели псе

Држаће нас најдаље до подне, прочитаће наредбу и пустиће нас

Само ће стоку отерати

И ракију и вино, амбари и подруми остаће празни

Немци плаћају све што узму

Али од чега ћемо да живимо ако све однесу

Јешћемо земљу, живи смо

Живи смо. А мртви. Шта ће бити с њима на овој врућини

Жене, људи, браћо. Сузе не помажу. Јауци не помажу. Таква је наша судбина. Спасло се оно што је Бог рекао да се спасе. Шта можемо, људи смо

Истина је. Људи смо и незахвални смо. Толико нас је живих, а могли су, да их Бог није спречио, све да нас побију. Они у муницији не оскудевају и имају онако способне псе.

Помолимо се Богу и светињи, овој цркви која нас спасе и сачува.

Молитве се гласно изговарају. Плач за мртвима је, ипак, гласнији. Они што се моле хтели би да не чују плач. Боје га се. Вређа. Изазива слутње. Верници опомињу оне који плачу. Моле их и преклињу да заћуте, да не вређају Бога, под светлошћу над главама и светлошћу у вратима кроз која стално улази народ, гологлав, бос, престрављен и нем. Највернији почињу да мрзе оне што кукњавом затрпавају молитву. Њен жамор престаје, заборавља се. Млаз светлости је све гушћи, све тамнији.

Девет стотина четрнаесте било је исто у цркви, у Шапцу

Зар у цркви

Истина је. Својим очима сам видео

Под Турцима пре, и опет у цркви

Зар су и тада све

Па све

Ти си луд. Немци нису Турци. Они хоће само да нас заплаше, да нас попишу, можда ће способне да отерају на рад

Жив нећу у Немачку

Нећу ни ја

Мир, жене

Тата, зашто су нас дотерали овде

Да нас венчају са земљом

Шта смо им то урадили

Гризли смо земљу. Много смо гризли земљу, сине

Ја нисам ни војску служио

Родио се јеси

Зато што је синоћ много пуцало

Нећу да чујем. Ништа нисам чуо. Ни вас

Али партизани су убили само петнаест Немаца

Не изговарај ту реч, чуће

И осморо ранили

Рекао сам: ништа не чујем

Петнаест пута сто, то је хиљаду пет стотина

Додај још осам пута педесет

Колико је осам пута педесет

Замукните, жене, матер вам божју

Зар пред Богородицом, пред крстом овде

Пред њом, и њеним сином, и човеком јој, баш овде, сад ми је слатко. Додајте ми је, људи, скините је, браћо, одозго да је зубима исцерам

Господе, молим ти се, удри, стока смо, не жали

Да га видим, деде, Боже, да те видим, ако то урадиш, признајем, има те. Чик

Песницом, још једном, још, још

Шест стотина

Није. Четири стотине. И хиљаду и пет стотина, то је хиљаду и девет стотина. На разне расходе, покварили им камионе, избушили гуме, додај још четрдесет, то је хиљаду и девет стотина четрдесет и нешто

Поново кажем: ништа не чујем

Али у нашем селу нема толико душа. Рачунаће и децу

Има у другом

Гробље је густо насељено

Кукавице сте. Није вас стид пред децом. Само на зло мислите

Умукните, жене

И људи. Мушки сте, срамота је.

Митраљеви ситно укувају брда да заувек остану где су, да више нису заседа, да су покорна; митраљеви испуњавају шуме хуком и кркљањем, сувим, самртничким; зрак сунца кроз прозор изнад Ђаконикона блистав је и оштар нож што се зарива у цркву над густим главама. Крст може само на лицу да се обележи, лицу окренутом кубету без Христа, јер у стисци нико не може да пободе тропрст на прса и пупак.

Зашто се не прекрстиш, младићу

Не могу да извучем руку

А кад би нешто могао да украдеш, онда би је провукао и кроз ребра

Зашто да молим. Спас је био у Планини. Овде, не. Бог, не
 Крстите се, молите се
 А за живот. За овај остатак
 Нећу. Пустите ме да одем право у пакао
 Испуњена ти је жеља
 Баш ме брига
 Сад се сигурно зна да нисмо људи
 А они, јао, они што нису овде
 Да видимо кога нема овде. Ја сам кмет, и хоћу ваш старешина
 да останем до краја
 Благо ономе кога нема
 Није тако. Треба сви да смо овде. Сложни
 Јесте, спасени смо. Никакво зло неће нам се догодити
 Неће. У цркви смо
 Ниси више власт. Она сад не постоји
 Власт мора да постоји и у гробљу
 Онда владај, командуј на кулук, наплаћуј прирез, продај ми
 краву за порез
 Тако тупо пуца кад је цев прислоњена уз месо
 Тачно. Докончавају рањенике
 Доста с плачем и кукњавом. Јесте ли Српкиње
 Јао нама
 Зинуле сте, па нам сав ваздух поједосте ви што кукате. Погу-
 шићемо се
 Ћутите, мушки проклетници. Ви сте ножеве и пушке направили.
 Немци затварају врата. Тишином јекну шкрипа старих шарки.
 Лица тамне. Све тамни. И мисли, и свеци на иконама, и Христос
 на распећу. Само светлост над главама постаје гушћа, оштрија,
 коначнија. Њу жели да додирне дете из наручја, пружа руке,
 маше; његову игру прате деца. Једино она.
 Што мора да буде, мора и биће
 Треба да останемо људи и Срби, како доликује нашем имену
 Зашто то говориш
 Говорим за сваки случај
 Лажеш, робови смо. Понос никад нисмо ни имали

Ако нас оружана сила буде питала, морамо да знамо наше
 бројно стање и ко није овде присутан
 Не покоравам се више ником
 Ни ја. Да сам бар узео пушку и отишао у шуму. Људи ме лепо
 звали, звали
 И мене. Звали, а ја
 Видите ли, браћо, због таквих ће они нас све
 И треба, стока смо ми сељаци
 Ти си комунист
 Јесам и морам
 Докле, несрећниче
 До краја
 Умукни.
 Гомила се зањиха, људи наваљују ка олтару, јаучу пригњечена
 деца, болешљиве жене и старци полудушници, неки успевају да
 извуку руке изнад глава, машу песницама, ударају главу најбли-
 жу руци
 Пред црквом запуца митраљез.
 Све занеме одједном. Низ подигнуте руке споро спадају
 раскопчани рукави кошуља; песнице се отварају и руке постиће-
 но и с муком, угрожене, незаштићене, враћају се уз тело. У ножу
 светлости изнад глава бешумно се колута дисање, врело и густо.
 Небо је сада камено кубе. Камен је и под ногама. Камен је свуда
 околу. На то не треба мислити. То не сме да се зна. Тај страх мора
 бити тајна. Некакав излаз треба тражити. Нешто треба предузети,
 време пролази, види се по светлости.
 Поново, народе, питам ко није присутан
 Да нам од тога не буде још горе
 Не може
 Казујте онда. Смирите се. Утишајте се сасвим па разговетно
 шапућите
 Мог човека, пред мојим и дечјим очима, зато што сиромах од
 страха није могао да подигне руке увис
 Мог сина, није хтео да бежи. Понео сланину да сакрије у јасле,
 али га она псина стиже и, нећете ми веровати, обори човека. За
 кога сланина сад

Не помаже. Стегни се за гушу
 И мог оца, поред бунара, кад му спазише војничке цокуле. Сол-
 дат, рекоше, а он: никс, господине, опет никс, и ништа не поможе
 То ти не приличи, мушко си, ћути
 Лако је теби кад сте сви из куће овде
 И моја жена оста на прагу. Такву нарав имала несрећница,
 пљуну Немцу на шлем. Можда и нешто ниже
 Уроша Бабовића са целом фамилијом нема
 Ми га нисмо слушали. Јавно нас саветовао: Не идите у пар-
 тизане, не пуштајте их у село. А ми немамо памети ни колико
 звер има
 Али тражио је да се сви запишемо у његов списак
 Зар ми да носимо пушке које Немци дају, па њима на своје,
 Србе
 Ћутите, син му је овде
 Јесам, ту сам. За све остале ја сам овде
 А где ти је отац
 Боље је овако да изгинемо, браћо, шапућите
 Ако се теби гине, ти гини. Ја нећу. Топ бих носио а не пушку,
 само да се спасем, да се спасем. Зашто да погинем. Нећу
 Мораш
 Не морам
 Морамо
 Како да изиђемо из цркве. Нема излаза
 Веру ћу да променим
 А наша историја, људи
 Постојим само ја
 Постоје моја деца
 Кућа
 Земља
 Али наша част и наше достојанство, људи
 Где је сад мајор Коста Цветић
 Ја се само у Доктора уздам
 Људи, будите сложни у бојјем дому. Ми смо Срби безбожан
 народ. Ми смо богопсовци, изелице, ненавидници

Истину кажеш. Јесте време да се затremo. Нека се земља одмо-
 ри од нас
 Кад би Доктор знао шта је с нама.
 Врата се отварају тешко и споро, шкрипа шарки и старе хра-
 стовине меша се с муклом јekom оних који треба да устукну,
 најпре пред гомилом светлости. Заноси се огроман сноп народа,
 упарен знојем, стегнут зидом, притиснут страхом и памћењем.
 Јаче закрчка иконостас, али однекуд муклије и дубље.
 Немац се повија у довратку, дуго и жмиркаво гледа по глава-
 ма, па онда диже поглед увис, према кубету.
Када је сазидана ова грађевина.
 Немац, а говори српски, чујеш ли
 Спасени смо. Он ће разумети шта му кажемо. А невини смо
 Јесмо. Треба да му објаснимо
 О, Боже, Боже, има те. Опет видим: има те
 Господине, нико не памти кад је ова црква сазидана. Ни наши
 дедови.
Да, види се њо свему. Од камена је, свакако.
 Биће да је подигао српски цар Лазар, онај што је са царством
 погинуо на Косову
 Како он, Немац, да зна где је Косово и ко је био Лазар. Мала
 смо ми земља и ситан смо ми народ за њега, Немца
 Како да не зна. Сви су они школовани. Немојте сви углас
 Господине, дете ми је жедно. Пресвиснуће, а бунар је ту.
 Одмах иза цркве
 Јесмо ми Срби без образа
 Он хоће с нама лепо да разговара, а ми одмах тражимо воду
 Истина је. Увек се нађе неко да нас све осрамоти
 Само воду молим. За дете. Не за себе.
Издржиће још мало. Колико вас има овде. Избројиће се сами.
Верујем вам.
 Хвала ти, господине, што нам верујеш. Сви смо овде.
Нисте сви.
 Имаш право. Неки остадоше у селу
 Многи остадоше

Тишина, народе; сузе и кукњава срамоте нас пред њим.

Избројте се сами ња ми јавише. Куцнише на врати.

Црква се смрачује, шкрипе врата за светлошћу која одлази.

Тамна лица и уздаси.

Ја сам вам лепо рекао, треба да знамо наше бројно стање

Мислиш ради онога хоће да зна бројно стање

Да нас ослободе, наравно

Нема нас хиљаду и девет стотина

Али он зна српски: можемо му објаснити да смо неутрални и да се покуравамо победничкој сили

Нећемо да се пребројавамо

За живот, зашто да нећемо

Нећемо

Ви у олтару, ћутите. Због таквих смо ово и дочекали

Нећемо да се бројимо. Језик ми је сувљи од листа дувана

А колико треба да нас буде

Да кажемо да нас има више

Шапућите, он сигурно стоји уз врата

Нећемо да лажемо

Ако хоће да нас побију, шта ће им онда бројно стање

Они и мртве броје

Ти си кукавица

Говорите бројно стање своје чељади, овде присутне

Ако нас све не побију, како ће живети они што остану

Биће богати. Имаће доста и њива и ливада

Опљачкаће нам куће и торове. Ја не дам да ико ово преживи.

Ако смо кривци, сви смо кривци

Зар још и на то можеш мислити

Могу, познајемо се ми добро

Људи, ако неко случајно остане жив, нека запамти мој теста-

мент: имаће ником не остављам

Ни ја

Никоме, кажем

Зашто да неко остане жив

Ко да остане жив

Кад гинемо, да гинемо сви

И ја сам за то, да будемо сложни

Мир, људи

Домаћини, казујте своје бројно стање

Нећемо да нас кмет броји

Па ја сам вам старешина

Учитељу, број нас ти

Не, браћо, учитељ је сумњив, ради с књигама

Али је писмен човек

За то нисам учио школу

Хоћемо ти да нас бројиш. Ти си нам децу учио, теби верујемо.

Деца се опиру, неће да заћуте. Мајке их ућуткавају, грле их грубо, заштитнички. Чује се грцаво дисање. Људе страх да проговоре. Гледају себи у прса, онда у светлост над собом, све топлију, гушћу и косију. Већ су две иконе сагореле, у сенци су, светлост пали трећу, светац подигао крст. Над црквом, над Трнавом сунце је високо, мисле, а дан незапамћено светао. Сећају се воћњака, винограда и кукуруза. Нико не би хтео први да каже број чланова своје породице. Нико не жели да почне бројање. Нека је то и спас, нека их пусте напоље чим се изброје. Зашто да се бројимо, људи смо. Ни за смрт, ни за спас. Старица у тишини, у стиду, у слутњи, под самом гредом светлости, скида мараму, остаје гологлава, обема рукама диже мараму више главе; људи и жене, задрхтавши, гледају црну мараму, слутња расте, старица завезује први чвор шапућући: да им се путеви завежу, и очи, и мисли; све да заборава, па да не знају куд ће и како да побегну из Трнаве; да моле да им покажемо пут којим су дошли; и више никад да не дођу.

Почнимо

Моји су сви овде. Седморо нас је

Нас је четворо. Син ми је, као што знате, у заробљеништву

Пиши пет

А где су ти остали

Остадоше у шљивару

Жена и ја смо ту, с народом

Ако и себе рачунам, онда је из моје куће троје присутно

Људи, удависте ме. Не гурајте више, ако за Христа знате. Душа ми је мања од зрна овса
 Колико ти је укућана овде
 Ја сам, један. А остали, пред ватреним оружјем и псима, прхнуше некуд
 Ви у олтару, тишина. Човек поштено говори своје бројно стање
 Само брже и краће. Кажите само број, молим вас
 Ја са својом браћом пример сам, то знате, целом нашем крају. Живимо у љубави и слози. Не мислимо да се делимо, па смо и данас сви, ево, овде у божјој кући
 Кажи само број
 Ако се рачуна и моја унука Јагода, шест јој је недеља, онда нас је свега седамнаесторо
 Је ли дете крштено
 Крстили смо га прошле недеље
 Онда, учо, урачунај и њега
 Немојте децу и болесне да бројите
 Немци траже само број
 Треба тачно да се избројимо, нека знају да смо поштени
 Не дамо децу да бројите
 Не дамо. Ако и децу, шта ће после бити
 Замукните, жене
 Пиши пет
 На моје име три
 Ја сад видим да сам сама
 А где су ти остали
 Не знам. Све сам заборавила. Мајко божја, Мајко божја, Мајко божја
 Људи, немојте. Комшије смо, није јој то од радости
 Шакама јој притисните очи. Смириће се. Јаче, јаче, не знају они за бол
 Из моје куће тројица су стигла пушке да носе, и сви знате где су
 Да су ти синови комунисти и да су с Душаном Катићем, ти се немачком команданту похвали

Поштено сам рекао оно што они треба да знају, остало је у њиховој моћи
 Због тебе и таквих, Трнава биће пуста
 Ако имаш срца, и ако си човек, онда умри одмах
 Учо, ту је са снахом и унуком, пиши три
 Ако
 Нећу да кажем број. До гуше је догорело, нећу да кријемо партизане
 Зашто сви ми, зашто цело село због њих неколико да настрада. То никад није било и то није правда. Ви што сте уз врата зовите Немца који зна српски
 Хоћемо да кажемо ко је партизан. Зовите га, ја ћу да кажем
 Продана душо
 Издајице, срам да вас буде
 Хоћу да живим. Чист сам, праведан сам
 Мртвима не треба поштење. Ко ће да памти
 И ја хоћу
 Нећеш жив одавде
 Хоћу да живим. Око ћу да издам, крв ћу да издам, мајку ћу да издам
 Ништа си, немаш шта да издаш
 Комунисто
 Браћа смо, не туците се
 Људи, убисте човека
 Убиј
 Не, деца су ми ту
 Ако, издајника
 Људи, ми нисмо овакви, ми нисмо овакви били, па шта је то са нама данас.
 Врата се отварају, улази светлост, снажна, чиста, па Немац стаје у њу и дуго гледа.
Колико вас има.
 Господине, ја ћу да вам кажем ко су партизани и ко их помаже.
 Пустите ме.
То нисам њишао.